

ks. Wiesław Przygoda, Lublin-Radom

POCZĄTKI I ROZWÓJ TEOLOGII PASTORALNEJ W POLSCE DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Aktualny stan teologii pastoralnej w Polsce jest uwarunkowany z jednej strony rozwojem tej dyscypliny na Zachodzie, z drugiej zaś jest naturalnym efektem rodzimej refleksji pastoralnej minionych wieków. Podobnie jak w całym chrześcijaństwie, również w Polsce rozwijała się myśl pastoralna jeszcze przed usamodzielnieniem się teologii pastoralnej jako dyscypliny uniwersyteckiej w ramach szeroko pojętej teologii. Reforma studiów teologicznych w monarchii austro-węgierskiej (1752-1777) wywarła znaczny wpływ na rozwój polskiej teologii pastoralnej, zwłaszcza na uniwersytetach zaboru austriackiego. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku nastąpiło ożywienie rodzimego piśmiennictwa o charakterze ascetyczno-pastoralnym. W okresie dwudziestolecia międzywojennego miał miejsce kolejny etap rozwoju polskiej teologii pastoralnej, który przygotował grunt pod jej dalszy rozkwit już po zakończeniu II wojny światowej.

1. Początki refleksji pastoralnej w I Rzeczypospolitej

W porównaniu do krajów Europy Zachodniej nauki teologiczne wystartowały w Polsce później i rozwijały się wolniej. Przyjęte w X wieku przez dwór królewski i rycerstwo chrześcijaństwo potrzebowało jeszcze sporo czasu, aby się zakorzeniło i wciągnąć naród polski w orbitę kultury zachodniej. Opóźnienie cywilizacyjno-kulturowe Polski potęgowały ponadto wojny i kataklizmy, jakie nawiedzały nasz kraj w średniowieczu. Chociaż w pierwszych wiekach państwa polskiego nie posiadaliśmy znaczących ośrodków teologicznych i wielkich teologów, to jednak zainteresowanie nauką, a szczególnie teologią zagraniczną, było od zarania dziejów chrześcijańskiej Polski znaczne¹. Wiedzę teologiczną niosły ze sobą przybywające zakony, najpierw cystersi, benedyktyni, od XIII wieku także dominikanie i franciszkanie. Nieliczni rodacy zdobywali wykształcenie teologiczne również w ośrodkach naukowych na Zachodzie, szczególnie w Padwie, Bolonii, Paryżu i Pradze.

Najstarsze dokumenty piśmiennictwa religijnego w Polsce mają charakter bądź liturgiczny, bądź ascetyczny. Są to pieśni (np. *Bogurodzica*), przekłady Pisma św., żywoty świętych oraz kazania. Najstarszym rękopisem o treści teologicznej są wypisy z dogmatyki i prawa kanonicznego - *Excepta ex theologia et iure canonico*, arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba ze Żnina (+ 1148)². Pierwszą ostoją nauki teologicznej w Polsce stał się Kraków, gdzie nie później niż w 1304 roku dominikanie założyli Studium Generale z prawem nadawania stopni naukowych. W 1364 roku powstał tu pierwszy w Polsce Uniwersytet z Wydziałem Prawa, gdzie wykładano obok świeckiego również prawo kościelne, a w 1397 roku na prośbę Królowej Jadwigi papież Bonifacy IX erygował Wydział Teologiczny. Odtąd Uniwersytet Krakowski stał się

wiodącym ośrodkiem rodzimej myśli teologicznej, wydał także wielu znanych w Europie teologów. O jego znaczeniu w XV wieku świadczy fakt, że wysyłał swoich delegatów na sobory w Konstancji (1415-1418 - Paweł Włodkowic) i Bazylei (1441 - Tomasz Strzępiński). Ponadto w Krakowie organizowano dysputy teologiczne z udziałem gości zagranicznych, a profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego uczestniczyli w podobnych spotkaniach w ośrodkach zagranicznych.

Wśród pierwszych teologów krakowskich można doszukać się prekursorów rodzimej myśli pastoralnej. Andrzej z Kokorzyna (+ 1435) napisał podręcznik dla duchowieństwa parafialnego pt. *Speculum sacerdotum*, z którego zachowała się tylko pierwsza część, zawierająca interpretację kanonu Mszy świętej. Z kolei Mikołaj z Błonia (+ po 1431) jest autorem dzieła o charakterze kanoniczno-pastoralnym *Tractatus sacerdotalis de sacramentis deque divinis officiis et eorum administrationibus*. Dzieło, broniące specyfiki i odrębności Kościoła polskiego, wydawano wielokrotnie w XV i XVI wieku, m. in. w Krakowie, Paryżu, Strassburgu, Wenecji i Lugdunie³. Elementy pastoralne zawiera także dzieło organizatora naukowego ruchu antyreformacyjnego na Warmii Stanisława Hozjusza (+ 1579) pt. *Confessio fidei*, wydane w 1553 roku⁴.

Przełomowym, nie tylko w dziejach życia kościelnego, lecz także w dziejach teologii katolickiej, okazał się Sobór Trydencki (1545-1563). Reformacja przyśpieszyła rozwój teologii katolickiej a Sobór nadał temu rozwojowi nowe kierunki. W Polsce odnowa Kościoła i jego działalności pastoralnej znalazła odzwierciedlenie przede wszystkim w dokumentach synodów prowincjalnych i diecezjalnych oraz w listach biskupich. Oficjalne przyjęcie uchwał Soboru Trydenckiego miało miejsce na synodzie piotrkowskim w 1577 roku⁵. Natomiast wdrażaniem reformistycznych postanowień soborowych do rodzimego ustawodawstwa kościelnego zajął się synod zwołany również w Piotrkowie w 1589 roku⁶. W 1582 roku biskup wileński Jerzy Radziwiłł odbył synod z duchowieństwem własnej diecezji. Wprawdzie nie zachowały się po nim żadne odrębne statuty, ale zachował się wydany wkrótce po jego zakończeniu list pasterski, który świadczy, że synod został zwołany celem wprowadzenia w diecezji wileńskiej reformy trydenckiej oraz że zdominowały go sprawy dyscypliny kościelnej⁷.

Rozległym dokumentem, napisanym w języku łacińskim, wskazującym kierunki odnowy duszpasterskiej w Polsce po soborze trydenckim, jest *List Pasterski* kard. B. Maciejowskiego, zwany krótko *Pastoralną*⁸. Skierowany on został najpierw do proboszczów archidiecezji krakowskiej (1601), a następnie, po zatwierdzeniu przez Stolicę Apostolską, do duchowieństwa metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej (1609). Dosyć szybko *List Pasterski* stał się najważniejszym podręcznikiem pastoralnym dla duchowieństwa w całej Rzeczypospolitej. Jego liczne edycje i przedruki w dokumentach synodalnych wielu diecezji (m. in. Kraków 1612; Wilno 1613 i 1669; Przemyśl 1613; Chełm 1621 i 1624; Piotrków 1628; Włocławek 1634; Poznań 1640; Brześć 1684, Oliwa 1687) świadczą, że cieszył się on dużym zainteresowaniem. List zawierał bogaty program duszpasterski uwzględniający reformę trydencką. Poruszał więc zagadnienia ściśle związane z odnową soborową: wymogi stawiane kandydatom do święceń, karność duchowieństwa, administracja beneficjów kościelnych, udzielanie sakramentów świętych, troska o dobro duchowe wiernych oraz o dobra i dochody kościelne. Dokument wskazywał na istotne zadania i obowiązki proboszczów w zakresie duszpasterstwa parafialnego oraz szpitalnictwa i niewątpliwie wywarł znaczny wpływ na poziom pracy pastoralnej w parafiach polskich w XVII i XVIII wieku⁹.

Od czasów króla Zygmunta III datuje się upadek ruchu naukowo-teologicznego. Przyczyn tego stanu rzeczy dopatrują się historycy w załamaniu się protestantyzmu w Polsce oraz w licznych wojnach, w jakie była uwikłana I Rzeczpospolita szczególnie w XVIII wieku. Nastal czas upadku szkolnictwa wyższego z Uniwersytetem Jagiellońskim włącznie. Akademia Poznańska i Zamojska nie wytworzyły w ogóle ruchu naukowego. Ośrodkami szkolenia teologicznego pozostały jedynie seminaria duchowne i szkoły zakonne¹⁰.

Okres I Rzeczypospolitej można określić jako czas zasiewu i początkowego wzrostu polskiej teologii. W tym sensie na pewno nie był to czas zmarnowany. Dzięki Uniwersytetowi Jagiellońskiemu docierały do Polski nowe traktaty teologiczne, a wykształceni tam teologowie brali udział w dysputach na najwyższym poziomie, np. na soborach powszechnych. Pojawiły się także w tym okresie pierwsze dzieła, które zawierały treści ascetyczno-pastoralne. Powszechnym w I Rzeczypospolitej podręcznikiem odnowy trydenckiej Kościoła i duszpasterstwa stał się *List Pasterski* kard. B. Maciejowskiego, który niewątpliwie zasługuje na miano najważniejszego dokumentu pastoralnego tamtej epoki w naszym kraju.

2. Stan teologii pastoralnej w okresie rozbiorów państwa polskiego

Wpływ na kształtowanie się polskiej teologii pastoralnej w okresie zaborów miały dwa czynniki: stan tej dyscypliny na Zachodzie oraz sytuacja polityczna i społeczno-gospodarcza na ziemiach polskich. Reforma studiów teologicznych przeprowadzona w drugiej połowie XVIII wieku w monarchii austro-węgierskiej wywarła realny wpływ na ich kształt również na ziemiach polskich, zwłaszcza na uniwersytetach w Krakowie i Lwowie.

W 1802 roku została utworzona na Wydziale Teologicznym w Krakowie Katedra Teologii Pastorskiej. Początkowo była ona obsadzana profesorami o ideologicznej i politycznej poprawności wobec władz państwowych z Wiednia¹¹. Choć teologia pastoralna, w przeciwieństwie do innych dyscyplin, była wykładana w języku polskim, skażona była duchem józefinizmu, czego przejawem był obowiązujący w monarchii austro-węgierskiej od 1782 roku podręcznik F. Giftschüza¹². Negatywne wpływy podręczników urzędowych neutralizowały w pewnym stopniu wprowadzone do studiów po 1821 roku dzieła łacińskie, francuskie i włoskie oraz pojawiające się pierwsze fachowe czasopisma polskie. Po upadku powstania listopadowego zaostrzyły się działania antypolskie nie tylko w zaborze rosyjskim, lecz także w monarchii austro-węgierskiej, czego przejawem była wzmożona germanizacja na uniwersytetach. W Krakowie pozwolono wprawdzie na używanie w tłumaczeniu polskim podręcznika A. Reichenbergera pt. *Teologia pastoralna*¹³, ale tylko dlatego że ówczesny wykładowca teologii pastoralnej nie znał języka niemieckiego.

Na Uniwersytecie Lwowskim wykłady z teologii odbywały się w języku łacińskim, z wyjątkiem teologii pastoralnej, którą wykładano po polsku¹⁴. Lwowski Wydział Teologiczny miał wielu studentów rekrutujących się tak spośród łacinników, jak i grekokatolików. W przygotowaniu do realizacji przyszłych zadań pastoralnych akcent spoczywał na wiedzy praktycznej. W duchu józefinizmu duchowny miał być nie tylko duszpasterzem, lecz także urzędnikiem, nauczycielem, niekiedy rolnikiem a nawet lekarzem. W pierwszej połowie XIX wieku wykłady z teologii pastoralnej we Lwowie prowadzili: M. Skorodzyński, M. Harasiewicz, M. Lewicki,

S. Tyczyński, M. Żmigrodzki, S. Iwański, J. Zagórski. Ośrodek lwowski miał licznych studentów i dobrych wykładowców, którzy podejmowali tłumaczenie dzieł z obcych języków albo pisali własne podręczniki. Teologię pastoralną starano się uprawiać w sposób kościelny i nowoczesny zarazem. W 1821 roku ukazało się we Lwowie tłumaczenie podręcznika J. M. Sailera¹⁵, a w 1844 roku wydano rodzimy podręcznik autorstwa zbiorowego¹⁶.

W zaborze rosyjskim fakultety teologiczne istniały na Uniwersytecie Warszawskim i Wileńskim. Pierwszy, zatwierdzony przez Stolicę Apostolską w 1818 roku, borykał się jednak z dużymi trudnościami kadrowymi i nie cieszył się zaufaniem Episkopatu, którego przedstawiciele kwestionowali prawowierność wykładanych nauk i używanych podręczników. W dziedzinie teologii pastoralnej korzystano tutaj głównie z tłumaczeń literatury zagranicznej, zwłaszcza francuskiej¹⁷. W 1825 roku Wydział Teologiczny zamieniono na Seminarium Główne, a w 1836 roku na Akademię Duchowną, która funkcjonowała do 1867 roku¹⁸.

W nieco lepszej sytuacji znalazł się Wydział Teologiczny Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie od 1803 roku istniała sekcja pastoralna z trzema katedrami. Wprawdzie w początkach XIX wieku nie było tu wybitnych teologów, ale były silne zainteresowania intelektualne zarówno wśród profesorów, jak i studentów¹⁹. Rezultatem tych poszukiwań było tłumaczenie z obcych języków i upowszechnianie wśród studentów oraz duchowieństwa ciekawych podręczników o charakterze ascetyczno-pastoralnym²⁰. Dobrze rozwijający się Uniwersytet Wileński zamknięto jednak w odwecie za powstanie listopadowe w 1832 roku. Dla studentów teologii założono wówczas Rzymskokatolicką Akademię Duchowną, którą w 1842 roku przeniesiono do Petersburga, gdzie funkcjonowała do Rewolucji Październikowej w 1917 roku. W takich warunkach teologia pastoralna nie mogła się dobrze rozwijać, a tym bardziej skutecznie oddziaływać na duchowieństwo polskie.

Jeszcze w innej sytuacji znalazł się Kościół i duchowieństwo polskie w zaborze pruskim. Na wielu uniwersytetach niemieckich istniały fakultety teologii katolickiej, gdzie wykładano teologię pastoralną. Zwłaszcza w Tybindze, gdzie Wydział Teologiczny założony został w 1817 roku, pojawiły się już w pierwszej połowie XIX wieku nowe, sięgające do źródeł biblijnych i patrystycznych, koncepcje teologii pastoralnej. Językiem wykładowym na uniwersytetach był jednak język niemiecki. Toteż w kontekście germanizacji, *Kulturkampf* oraz licznych konfliktów z władzami zaborczymi, polskie duchowieństwo w niewielkim stopniu korzystało z osiągnięć pastoralistów niemieckich.

Spory wpływ na kształtowanie się refleksji pastoralnej w drugiej połowie XIX wieku miały czasopisma teologiczne. W Przemysłu już w latach 1833-1840 z inicjatywy ks. M. Korczyńskiego ukazywało się czasopismo teologiczne *Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy*. W latach 1841-1862 ks. A. J. Szelewski wydawał *Pamiętnik Religijno Moralny*, który w 1863 roku z inicjatywy ks. M. Nowodworskiego został przekształcony na tygodnik *Przegląd Katolicki* (1863-1914). Ks. J. Stagraczyński był pierwszym wydawcą pisma homiletycznego *Biblioteka Kaznodziejska* (1870-1890). W latach 1879-1896 wychodził w Poznaniu *Przegląd Kościelny*. Z kolei we Lwowie ks. M. Dziurzyński redagował *Roczniki Kapłańskie* (1890-1899). W 1879 roku ks. W. Gadowski zaczął redagować i wydawać w Tarnowie *Dwutygodnik Katechetyczny*, którego w 1911 roku przemianowano na *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Od 1884 roku zaczął ukazywać się jezuicki *Przegląd Powszechny*, którego pierwszym reaktorem był ks. M.

Murawski. W Warszawie ks. A. Szaniawski wydawał *Kwartalnik Teologiczny* (1902-1907). W 1907 roku z inicjatywy ks. I. Radziszewskiego zaczęło ukazywać się *Ate-neum Kapłańskie*. Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze o *Encyklopedii Kościelnej*, którą zaczęto wydawać z inicjatywy ks. M. Nowodworskiego w 1873 roku, a ostatni jej tom ukazał się w 1933 roku²¹.

Trudności istniejące na ziemiach polskich w pierwszych latach niewoli nasilały się po każdym powstaniu narodowym. Sytuacja ta nie sprzyjała rozwojowi żadnej nauki, także teologii pastoralnej. Ośrodków kształcenia duchownych było za mało, władze zaborcze ingerowały w programy nauczania, permanentnie brakowało wykształconej kadry, utrudniony był dostęp do uczelni zagranicznych. Tymczasem zakres czynności duszpasterskich poszerzał się nieustannie. Sytuacja ta stwarzała ogromne zapotrzebowanie na praktyczne podręczniki teologii pastoralnej. Trzeba przyznać, iż w drugiej połowie XIX wieku, mimo trudnej sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej, na ziemiach polskich ich nie brakowało. Pozostawały one z konieczności pod silnym wpływem publikacji zachodnich, ale ich autorzy starali się uwzględniać także specyfikę uwarunkowań rodzimych. Podręczniki te są świadectwem panującej wówczas świadomości odnośnie do celu, przedmiotu, podziału oraz założeń metodologicznych teologii pastoralnej.

Znanym i stosowanym w wielu polskich seminariach duchownych w ostatnich dekadach XIX wieku był podręcznik profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego a zarazem doświadczonego duszpasterza - ks. J. Krukowskiego²². W jego przekonaniu teologia pastoralna jest nauką o Bogu w odniesieniu do celu duszpasterskiego. Jest ona bardziej umiejętnością niż czystą wiedzą. Można bowiem mieć rozległą wiedzę, lecz nie potrafić skutecznie jej zastosować w konkretnych przypadkach duszpasterskich. Dlatego teologia pastoralna w przeciwieństwie do dogmatyki ma orientację praktyczną. Czerpie nie tylko z Objawienia i niezmiennych praw psychicznych, lecz także ze zmiennego doświadczenia oraz języka, zwyczajów, potrzeb poszczególnych narodów i pojedynczych ludzi (s. 4-6). Teologia pastoralna korzysta z wyników bibliistyki i historii Kościoła, z teologii dogmatycznej i moralnej czerpie materiał do kazań, katechizacji i kierownictwa duchowego, z prawa kościelnego wyprowadza zasady roztropnego działania duszpasterskiego, a mimo to nie jest jakimś zlepkiem wszystkich dziedzin teologii, lecz ich „dopełnieniem i koroną, [...] praktyczną gałęzią teologii” (s. 5). Ponieważ podmiotem pasterskiej troski są tylko duchowni, celem pośrednim teologii pastoralnej jest ukształtowanie dobrych, gorliwych i praktycznych duszpasterzy. Podział teologii pastoralnej wyznaczają główne zadania duchownych, którymi są nauczanie, sprawowanie sakramentów i sakramentaliów oraz kierownictwo duchowe i dozór nad wiernymi. Stąd teologia pastoralna dzieli się na homiletykę pasterską połączoną z katechetyką, liturgikę pasterską oraz teologię pastoralną w ścisłym znaczeniu (s. 4-5).

Warto zauważyć, iż J. Krukowski w jednym podręczniku ujął szeroki przedmiot całej działalności duszpasterskiej Kościoła. Część I ma charakter wprowadzający i dotyczy podstawowych warunków należytego sprawowania urzędu pasterskiego (s. 14-41). Część II obejmuje zasady nauczania kaznodziejskiego i katechetycznego (s. 42-305). Część III obejmuje liturgikę ogólną i szczegółową wraz z rozległą refleksją na temat praktyki sakramentu pokuty i kierownictwa duchowego (s. 306-558). Część IV obejmuje natomiast teologię pasterską w ścisłym znaczeniu (s. 559-677). Trzeba przyznać, że podręcznik teologii pastoralnej ks. J. Krakowskiego był

wybitnym, epokowym osiągnięciem. Dzieło to odzwierciedla tendencje panujące wówczas w europejskiej myśli pastoralnej oraz imponuje erudycją i wnikliwością autora w rozwiązywaniu problemów zgłaszanych wówczas przez duszpasterzy polskich.

W drugiej połowie XIX wieku dobrze rozwijał się kierunek ascetyczno-mistyczny teologii pastoralnej. Jego przedstawiciele (P. Rigler, G. Frasinetti, J. B. Depeder, J. Mach, A. M. Micheletti) usiłowali stworzyć teorię duszpasterstwa określającą ideał kapłana - duszpasterza. Kładli nacisk na głęboką osobowość wewnętrzną kapłana, który najpierw sam musi się uświęcić, by uświęcać innych²³. Znaczny wpływ na świadomość duchowieństwa polskiego wywarło wówczas dzieło hiszpańskiego jezuitę J. Macha *Skarb kapłana*²⁴. Ma ono charakter ascetyczno-praktyczny i dotyczy sposobów uświęcania najpierw samego duszpasterza a następnie wiernych. Według J. Macha kapłan uświęca siebie przede wszystkim przez dni skupienia i rekolekcje osobiste, uświęceniu zaś wiernych służy głównie przepowiadanie Słowa Bożego i misje. Przedstawicielem rodzimym tego nurtu teologii pastoralnej jest bp J. S. Pelczar, który do potrzeb formacji ascetyczno-pastoralnej kapłanów wydał dzieło *Pasterz według Serca Bożego*²⁵. On też zainteresował się problematyką medycyny pastoralnej i wydał na ten temat podręcznik²⁶.

Teologia pastoralna od czasu usamodzielnienia się była uprawiana jako nauka o działalności Kościoła zmierzającej do zaktualizowania się dzieła zbawienia. Po 1850 roku zaczął się jednak proces dezintegracji dyscyplin szczegółowych teologii pastoralnej. Z biegiem czasu z szeroko pojętej teologii pastoralnej wyodrębniły się i usamodzielniały homiletyka, liturgika i katechetyka. Pozostała część nazywana coraz częściej hodegetyką sprowadzała duszpasterstwo do szafarstwa sakramentów i kierownictwa duchowego. Przedstawicielem takiego pojmowania teologii pastoralnej na gruncie polskim jest między innymi autor *Teologii Pasterskiej* - ks. M. Biernacki²⁷

Od 1905 roku profesorem teologii pastoralnej we Lwowie był ks. A. Jougan. Najdojrzalszym jego dziełem jest *Podręcznik teologii pasterskiej*²⁸. To obszerne dzieło zdradza wpływy Piusa X oraz pastoralistów: I. Schucha, C. Kriega, J. Ambergera, M. Bengera i bpa J. S. Pelczara. A. Jougan wykorzystał bogatą literaturę fachową, rozsianą nie tylko w publikacjach książkowych, lecz także w licznych czasopismach krajowych i zagranicznych. Według niego zadaniem teologii pastoralnej jest podanie naukowych wskazań dotyczących sprawowania urzędu pasterskiego²⁹. W traktacie łatwo można odróżnić problematykę dotyczącą podmiotu i przedmiotu duszpasterstwa. Najpierw analizuje autor przymioty osoby duszpasterza, gwarantujące właściwe sprawowanie urzędu pasterskiego. Znaczną część podręcznika poświęcił autor omówieniu szafarstwa sakramentów i sakramentaliów. Szeroko omawia także duszpasterstwo zbiorowe, szczególnie w rodzinie i parafii oraz duszpasterstwo społeczne. Ponadto zwraca uwagę na duszpasterstwo indywidualne, w którym należy uwzględnić wiek, płeć, stan intelektu i woli oraz zdrowie³⁰.

W Akademii Duchownej w Petersburgu teologię pastoralną na przełomie XIX i XX wieku wykładali między innymi: J. Cieplak, F. A. Symon, L. Gawroński, J. Matulewicz i K. Dębiński. Największy wkład w rozwój teologii pastoralnej ma ostatni z wymienionych, a to głównie za sprawą opracowania dwutomowego podręcznika³¹. Ks. K. Dębiński podzielał przeświadczenie środowiska petersburskiego, iż teologia pastoralna jest częścią teologii moralnej, która zajmuje się wyłącznie urzędem pasterskim³². Inne dziedziny pastoralne jak: homiletyka, katechetyka i liturgika trakto-

wane były jako odrębne dyscypliny. Teologia pasterska, jak ją wówczas określano, zajmowała się przede wszystkim obowiązkami duszpasterza ze szczególnym podkreśleniem kierownictwa dusz, administrowania sakramentów i nauczania. Z Akademii Petersburskiej wyniósł K. Dębiński praktycyzm w rozpatrywaniu szczególnych zagadnień duszpasterskich. Ponadto wpływ na jego koncepcję mieli teologowie zachodni, reprezentujący kierunek praktyczny w teologii pastoralnej³³.

Celem teologii pastoralnej w przekonaniu K. Dębińskiego jest urobienie umiejętności i doświadczonych pracowników, którzy by owocnie i pożytecznie pracowali w winnicy Pańskiej. Podmiotem działania pastoralnego jest więc duszpasterz, zakresem zaś jego działania jest wszystko to, co potrzebne jest do zbawienia chrześcijan. Działalność ludzi świeckich ogranicza się do apostołstwa życia w ramach bractw, stowarzyszeń religijnych i tercjarstwa oraz do działania zewnętrznego w przypadku rad parafialnych lub tzw. apostołstwa specjalnego³⁴. Celem działalności duszpasterskiej jest szerzenie chwały Bożej i troska o zbawienie wieczne wiernych. Duszpasterz nie powinien także zapominać o potrzebach doczesnych ludzi. Wzorując się na osobie Chrystusa, ma on troszczyć się o całego człowieka, o jego potrzeby religijne, moralne, bytowe i kulturalne. Środki do realizacji wyznaczonych zadań widział K. Dębiński w kontynuacji potrójnej funkcji Chrystusa: nauczycielskiej, kapłańskiej i pasterskiej.

Oceniając dzieło K. Dębińskiego, trzeba stwierdzić, że jest ono zbiorem refleksji dotyczących życia duszpasterza i jego posługi wobec wiernych. Zawiera wiele wiadomości praktycznych z zakresu ascetyki, liturgiki, teologii moralnej, prawa kanonicznego, a nawet prawa państwowego. Podręcznik był dobrze przyjęty przede wszystkim przez środowisko polskich duszpasterzy, gdyż służył im pomocą w rozwiązywaniu konkretnych zagadnień i praktycznych problemów pastoralnych.

Na przełomie XIX i XX wieku nie było na Zachodzie powszechnie przyjmowanych koncepcji teologii pastoralnej. Nowa dyscyplina przez długi czas pozostawała w застоju, a poglądy wielu teologów we wzajemnej konfrontacji torowały dopiero drogę do określenia miejsca i specyfiki metodologicznej tej dyscypliny teologicznej. Wspólne dla wszystkich koncepcji pastoralnych było stwierdzenie, że nauka ta ma się zajmować czynnościami duszpasterza, gdyż on jest wykonawcą zbawczego dzieła Chrystusa³⁵. Należy przyznać, że polskie podręczniki teologii pastoralnej nie odbiegały od tendencji wówczas panujących w Europie. Przyczyniały się one bardziej do doskonalenia praktyki duszpasterskiej, niż do rozwoju teorii pastoralnej.

3. Teologia pastoralna w okresie międzywojennym

Pierwsza wojna światowa zaowocowała odrodzeniem państwa polskiego. Pierwsze lata po wojnie nie przyniosły znaczących zmian w teologii pastoralnej, której głównymi problemami były w dalszym ciągu brak jasno określonego przedmiotu oraz dezintegracja subdyscyplin pastoralnych³⁶. Wydany w rok po odzyskaniu niepodległości podręcznik ks. P. Czapli nie odbiega od wydawanych na przełomie XIX i XX wieku³⁷. W przekonaniu P. Czapli teologia pastoralna jest nauką o zadaniach kapłana w prowadzeniu dusz do Boga³⁸. Podmiot duszpasterstwa został zawężony do osoby duszpasterza, który powinien być człowiekiem wiary, zdolnym stawiać czoła wymogom czasu³⁹. Autor podręcznika udziela kapłanom rad i wskazań dotyczących ich życia prywatnego, społecznego, intelektualnego oraz religijno moralnego.

Znając zaś problemy codzienne kapłanów i idąc za wskazaniem Piusa X, ukazuje walory zrzeszeń kapłańskich, które proponuje jako formę wzrostu moralno-duchowego oraz intelektualnego duchowieństwa⁴⁰. Zawężony do osoby duszpasterza podmiot działań pastoralnych, troska o skuteczność jego oddziaływania na wiernych jako przedmiot duszpasterstwa oraz praktycyzm w propozycjach organizacyjnych, to główne cechy koncepcji teologii pastoralnej wylaniającej się z podręcznika ks. P. Czaplí.

Autorem, który wywarł znaczący wpływ na rozwój teologii pastoralnej w Polsce w okresie międzywojennym był abp A. J. Nowowiejski. W jego dorobku naukowo-pastoralnym na pierwszy plan wysuwa się *Agenda pasterska* oraz *Pastorologia*⁴¹. Abp A. J. Nowowiejski pozostawał pod wpływem współczesnych mu pastoralistów zachodnich, zwłaszcza C. Kriga, czerpał również z rodzimego dorobku teologiczno-pastoralnego, zwłaszcza Akademii Petersburskiej, której był absolwentem. Nie porzekał jednak tylko na kompilacji poglądów i wskazań pastoralnych innych, lecz uwzględniając polskie realia i osobiste przemyślenia, dążył do własnych rozwiązań. *Pastorologia* - jak określał teologię pastoralną - to nauka a zarazem umiejętność pasterszowania. Jest ona nauką, ponieważ podaje pewne zasady pracy nad zbawieniem oraz umiejętnością, ponieważ wskazuje najlepsze sposoby do wypełnienia obowiązków pasterskich⁴².

Według abpa A. J. Nowowiejskiego podmiotem działalności duszpasterskiej są przede wszystkim biskupi i kapłani, których urząd związany jest wprost z duszpasterstwem. Ludzie świeccy mogą natomiast pełnić rolę pomocniczą przy hierarchii⁴³. Przedmiotem duszpasterstwa są wierni powierzeni trosce duszpasterza, który winien stale uwzględniać ich sytuację egzystencjalną i społeczno-religijną. W duszpasterstwie chodzi nie tylko o indywidualnych katolików, lecz także o bractwa, stowarzyszenia, organizacje oraz o wszelkie inne struktury religijno-społeczne. W apostołsko uformowanym laikacie widział abp A. J. Nowowiejski szansę na ożywienie wiary w tych obszarach parafii, gdzie nie dociera oddziaływanie duszpasterza⁴⁴. Ponieważ Kościół jest kontynuatorem zbawczej misji Chrystusa, środkami duszpasterstwa są zadania wypływające z realizacji potrójnego urzędu Chrystusa, a więc nauczanie, uświęcanie i świadectwo życia⁴⁵. Celem działalności pasterskiej jest pomoc w rozwoju życia chrześcijańskiego, rozumianego w kategoriach szczęścia wiecznego oraz pomyślności doczesnej. Żeby temu zadaniu sprostać duszpasterze powinni dobrze znać środki zbawcze oraz zasady działania, których dostarcza teologia pastoralna⁴⁶.

Uprzywilejowanym a właściwie jedynym miejscem działalności duszpasterza w przekonaniu abpa A. J. Nowowiejskiego jest parafia rozumiana - w duchu ówczesnego prawa kanonicznego - jako najmniejsza jednostka administracji kościelnej. Arcybiskup Nowowiejski wyczuwał jednak potrzebę szerszego spojrzenia na parafię. Dostrzegał w niej ognisko rodzinne, społeczność złączoną wiarą, miłością i łaską oraz miejsce życia liturgicznego i działalności charytatywno-społecznej⁴⁷. Gwarancją skuteczności pastoralnej jest znajomość wiernych i osobista odpowiedzialność duszpasterza za powierzonych parafian. Abp A. J. Nowowiejski prezentuje szereg wskazań co do praktyki nauczania, rozwoju życia liturgicznego, działalności charytatywnej oraz realizacji pewnych form duszpasterstwa specjalnego w parafii⁴⁸.

Chociaż dorobek naukowy abpa A. J. Nowowiejskiego nie spowodował przelomu w polskiej teologii pastoralnej, to jednak stanowi on, a zwłaszcza *Pastorologia*,

*Agenda pasterska i Ceremonia parafialna*⁴⁹, cenny wkład w uporządkowanie i oświetlenie wielu zagadnień teologiczno-pastoralnych. Należy ponadto docenić zasługi abpa A. J. Nowowiejskiego w zakresie formacji pastoralnej duchowieństwa polskiego w okresie międzywojennym.

Podręcznikiem zbierającym owoce przemyśleń i doświadczeń wielu pastoralistów i duszpasterzy odrodzonej Polski jest podręcznik wydany pod redakcją ks. Z. Pilcha⁵⁰. Impuls do opracowania tego podręcznika dał I Polski Synod Plenarny z 1936 roku⁵¹. Inspiracji do nowych rozwiązań pastoralnych zawartych w podręczniku dostarczyły zapewne także dyskusje odbywane w ramach krajowych i diecezjalnych zjazdów, spotkań oraz kursów duszpasterskich⁵².

W podręczniku przyjęto tradycyjną koncepcję teologii pastoralnej, która w przekonaniu autorów „jest nauką zasad, sposobów i środków pracy duchowieństwa nad zbawianiem dusz”⁵³. Wprawdzie duszpasterstwo obejmuje nauczanie, uświęcanie i pasterzowanie, ale autorzy skoncentrowali się głównie na pasterzowaniu indywidualnym i zbiorowym oraz nauce o obowiązkach duchowieństwa czyli na hodegetyce⁵⁴. W myśl wskazań I Polskiego Synodu Plenarnego autorzy poszczególnych części podręcznika usiłowali wskazać formy, metody i środki realizacji aktualnych zadań duszpasterskich w Polsce. Na pierwsze miejsce wysunięto potrzebę odnowy parafii i ożywienia duszpasterstwa parafialnego. Podjęty więc został temat duszpasterstwa w ogóle, pracy w parafii oraz przymiotów duszpasterza. Następnie zostały poruszone sprawy administracji dobrami materialnymi parafii oraz funkcjonowanie kancelarii parafialnej. Kolejnym zagadnieniem było duszpasterstwo liturgiczne oraz budzenie, rozwijanie i obrona wiary. Odrębnie potraktowane zostały obyczaje parafian, ze szczególnym uwzględnieniem patologii moralnej oraz wskazań do pracy duszpasterskiej w konfesjonale. Następnym tematem były środki uświęcania wiernych takie jak: nabożeństwo do Serca Jezusowego, różaniec i trzeci zakon. W ostatnim rozdziale pierwszego tomu zostało opracowane duszpasterstwo dobroczynne w parafii.

Tom drugi podręcznika ukazał się dopiero po II wojnie światowej w 1947 roku i objął duszpasterstwo stanowe oraz niektóre formy duszpasterstwa specjalnego. Opracowano tu w pierwszej kolejności duszpasterstwo w rodzinie, opiekę pastoralną nad dziećmi oraz troskę o młodzież szkolną i pozaszkolną. Wiele uwagi poświęcono apostołstwu świeckich ze szczególnym uwzględnieniem Akcji Katolickiej. Z duszpasterstw środowiskowych przybliżono pracę w mieście, wśród ludności robotniczej oraz duszpasterstwo wiejskie. Jako przykład duszpasterstwa specjalnego omówiono w podręczniku opiekę duszpasterską nad chorymi⁵⁵.

Niewątpliwie zasługą ks. Z. Pilcha było pozyskanie do pracy nad podręcznikiem teologii pastoralnej wielu ówczesnych teoretyków i praktyków duszpasterstwa. Mimo wielu starań nie udało się im przełamanie tradycyjnego podziału na element czynny i bierny w Kościele. Podręcznik zawiera tradycyjną naukę duszpasterzowania w świetle postanowień I Polskiego Synodu Plenarnego, nauczania międzywojennych papieży zwłaszcza na temat Akcji Katolickiej oraz nabytych doświadczeń i konkretnych potrzeb społeczeństwa polskiego⁵⁶.

W okresie międzywojennym prowadził badania nad parafią ks. F. Mirek (1893-1970). Jest on autorem pionierskiej rozprawy na temat socjologicznej teorii parafii jako grupy społecznej⁵⁷. Na podstawie materiału fotograficznego zebranego z kil-

ku wybranych parafii w różnych krajach i środowiskach społecznych F. Mirka przeprowadził analizę opisową i porównawczą, wydobywając 4 podstawowe elementy parafii rzymskokatolickiej jako grupy społecznej, a mianowicie: „1. Kapłan posłany przez właściwą władzę wyższą, pozostająca w łączności z biskupem Rzymu. 2. Nawiązanie przez tegoż kapłana stosunku społecznego z określoną - np. przez terytorium - grupą ludzi, za pomocą różnych tzw. narzędzi styczności społecznej. 3. Przyjęcie przez poszczególne jednostki i naturalizacja głoszonej przez kapłana ideologii. 4. Instytucjonalizacja funkcji kapłana i wiernych”⁵⁸. Wymienione elementy stanowiły przedmiot dalszej analizy, dzięki której autor sprecyzował dokładniej społeczną rolę kapłana w parafii, następnie znaczenie styczności i ich narzędzi oraz czynności i stosunków społecznych w życiu parafialnym. Ponadto szczegółowo omówił naturalizację ideologii, asymilację i akomodację społeczną, a także problem instytucjonalizacji czynności kapłana i wiernych oraz wynikające z niej korzyści i niebezpieczeństwa⁵⁹. Szkoda, że interesujące analizy F. Mirka nie zostały zauważone, a tym bardziej uwzględnione w publikacjach polskich pastoralistów przedwojennych. Niestety, nie istniały jeszcze wówczas nawet na Zachodzie instrumenty metodologiczne, które uprawniały by do korzystania z wyników badań empirycznych na gruncie teologii pastoralnej. Zostały one wypracowane dopiero po II wojnie światowej, a szczególnie po Soborze Watykańskim II, w Polsce głównie za sprawą J. Majki, W. Piwońskiego, W. Zdaniewicza.

W Europie w okresie międzywojennym ścierały się różne tendencje i kierunki pastoralne, zarówno tradycyjne, jak i bardziej nowoczesne. Wydaje się, że podstawowe znaczenie miały jednak tendencje zachowawcze i kierunki tradycyjne. W zasadzie przez cały okres międzywojenny dominowała w Polsce koncepcja teologii pastoralnej i duszpasterstwa znana pod nazwą „pasterz - owczarnia”⁶⁰. Tak pojęta teologia pastoralna była dyscypliną praktyczno-praktyczną i ograniczała się do wskazań doświadczonych i roztropnych duszpasterzy w zakresie trzech rodzajów obowiązków: nauczania, szafowania sakramentów i budowania przykładem. Po usamodzielnieniu się katechetyki, homiletyki i liturgiki, hodegetyka - którą zaczęto traktować jako teologię pastoralną w sensie ścisłym - zbliżyła się do teologii moralnej, ascetyki i prawa kanonicznego. Jako nauka o *cura animarum* obracała się wokół problemu: „dusza - troska - grzech”. Zasygnalizowane idee przenikały zarówno do podręczników i wykładów z zakresu teologii pastoralnej, jak i do indywidualnie zorientowanego duszpasterstwa⁶¹.

Trzeba przyznać, że początki i rozwój teologii pastoralnej w Polsce nie odbiegały znacząco od przebiegu kształtowania się tej dyscypliny teologicznej na Zachodzie. Chociaż usamodzielnienie się teologii pastoralnej przypadło w Polsce na czasy niewoli, które nie sprzyjały spokojnej refleksji naukowej, to jednak zaowocowały znacznym postępem rodzimej myśli pastoralnej, czego miernikiem może być znacząca liczba wydanych wówczas podręczników oraz czasopism o charakterze teologiczno-pastoralnym. Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł opracowania pastoralne, wyrosłe na gruncie nowych potrzeb oraz nowych uwarunkowań społeczno-politycznych i gospodarczych. Inspiracji do poszukiwań na gruncie teologii pastoralnej dostarczyły ponadto rozwijający się wówczas ruch liturgiczno-biblijny oraz odbyty w 1936 roku w Częstochowie I Polski Synod Plenarny. Szkoda tylko, że w przedwojennych opracowaniach pastoralnych nie uwzględniono nowatorskich analiz z zakresu socjologii parafii ks. F. Mirka. Ten krok postępu naukowego okazał się jednak

zbyt duży i wykonało go następne pokolenie pastoralistów polskich w zasadzie dopiero po Soborze Watykańskim II.

PRZYPISY:

- ¹ A. Klawek, *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 5; zob. M. Rechowicz, *Polska myśl teologiczna w średniowieczu*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. P. Kałwa bp, M. Rechowicz (i in.), Lublin 1969, t. 1., s. 219-253.
- ² Klawek, dz. cyt., s. 7.
- ³ Tamże, s. 10.
- ⁴ Tamże, s. 14.
- ⁵ Acta et constitutiones synodi provincialis Gnesnensis provinciae anno Domini 1577 die 19 mensis Maii habitae et celebratae. Cracoviae 1578; Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis provincialium tam vetustorum quam recentiorum usque ad annum MDLXXVII. Studio et opera (...) Stanislai Karnkowski (...), Cracoviae 1579.
- ⁶ Constitutiones et decreta condita in Provinciali Synodo Gnesnensi. Quam Illustrissimus et Reverendissimus D.D. Stanislaus Karnkowsky (...) habuit. Anno 1589 (...), Pragae 1590; zob. M. Morawski, *Synod piotrkowski z roku 1589*, Włocławek 1937.
- ⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, w: *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 2., Warszawa 1948, s. 34-36; zob. T. Krahel, *Historiografia diecezji wileńskiej do 1939 roku*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5., Warszawa 1979.
- ⁸ Epistola pastoralis ad Parochos Dioecesis Cracovien. Bernardus Maciejowski, Dei gratia Episcopus Cracovien. Dux Severien, w: Constitutiones Synodi Dioecesanae Cracoviensis celebratae, Cracoviae 1601; Epistola pastoralis ad Parochos Provinciae Gnesnensis. Bernardus Miseratione Divina, tit, s. Joannis ante Portam Latinam S. R. E. Presbyter Cardinalis, Maciejowski nuncupatus, Archiepiscopus Gnesnensis, Legatus Natus, Regni Poloniae Primas et Primus Princeps. W: Synodus provincialis Gnesnensis provinciae, Gnesnensis 1628.
- ⁹ Zob., S. Nasiorowski, „List pasterski” kard. Bernarda Maciejowskiego, Lublin 1992.
- ¹⁰ A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, w: „Collectanea Theologica” 17 (1936), s. 399-400.
- ¹¹ W okresie zaborów obsada katedry była następująca: ks. A. Zeisl (1802-1806), ks. D. J. K. Markiewicz (1806-1809), ks. J. K. Górnicki CM (1810-1811), ks. T. Raczyński CM (1811-1814), ks, s. Pagaczewski (1814-1815), ks. D. J. K. Markiewicz (1815-1818), ks. W. Łańcucki (1818-1819), ks. J. M. Janowski OFM.Conv. (1819-1833), ks. J. Mastelski (1828-1831), o. M. Kozłowski OP (1833-1835), ks. L. Laurysiewicz (1835-1854), ks. A. Dąbrowski CM (1854-1856), ks. J. Staroniewicz (1856-1858), ks. A. Dąbrowski CM. (1858-1860), ks. J. Wilczek (1860-1877), ks. J. Krakowski (1877-1882), ks. bp J, s. Pelczar (1882-1899), ks. J. Caputa (1899), ks. J. Krupiński (1899-1909), ks. A. Bystrzowski (1909-1948). Zob. S. Piech, *Katedra teologii pastoralnej w Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: „Analecta Cracoviensia” 27 (1995), s. 551-563.
- ¹² *Zeitfaden für die in den K.K. Erblanden vorgeschriebenen deutschen Vorlesungen über die Pastoraltheologie*, Bd 1-2, Wien 1782. Jego piąte wydanie łacińskie z 1811 roku zostało przetłumaczone przez J. K. Chodaniego na język polski i wydane w Wilnie w 1824 roku.

- ¹³ Łowicz 1808. Na Uniwersytecie Krakowskim podręcznik ten obowiązywał od 1833 r.
- ¹⁴ Zob. A. L. Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej ogólnej (hodegetyki)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Wiek XIX i XX*, red. M. Rechowicz, Lublin 1977, t. 3., cz. 2, s. 28.
- ¹⁵ *Ksiądz Pleban czyli Wizerunek dobrego dusz Pasterza, Ignacego Walentego Hegglina, Plebana w Werthauzie. Rzecz z niemieckiego na polskie przełożona przez X. Michała Korczyńskiego. Przydane są k'temu uwagi bezstronne, w różnych Materyałach, ściągające się do duchowieństwa*, Lwów 1821.
- ¹⁶ *Teologia pasterska z różnych autorów, a szczególnie z Ojców świętych zebrana. Wydana na korzyść seminarium chłopców archidiecezji lwowskiej przez kilku księży obrządku łacińskiego*, Lwów 1844.
- ¹⁷ *Wzór Plebanów, czyli życie X. Servin, plebana wiejskiego we Francji*, tłum. z franc., Łowicz 1799; *Obowiązki osób stanu duchownego*, tłum. z franc., t. 1-4, Łowicz 1793-1794. Wydanie nowe: Wilno 1839-1844; *Obraz Pasterza, czyli teologia pasterska*, tłum. z franc. J. A. Załuski, Łowicz 1808-1809.
- ¹⁸ Klawek, dz. cyt., s. 25.
- ¹⁹ A. L. Szafrąński, *Teologia pastoralna w diecezji kieleckiej w XIX wieku*, w: „*Nasza Przeszłość*” 57 (1982), s. 68.
- ²⁰ *Kapłan sługa Boży, czyli list X. Plebana do xiędza brata swego, zamykający w krótkim zebraniu obowiązki kapłańskie i pasterza dusz*, Wilno 1793; *Nauki z Teologii pasterskiej o rzeczach w rituale, czyli agendzie zawartych, w jedno zebrane*, Wilno 1834; *Teologia pasterska, czyli sposób, jak kapłani mają kierować duszami i zarządzać dobrze parafiami (...)*, t. 1-2, Wilno 1842.
- ²¹ Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej*, s. 32-33.
- ²² J. Krukowski, *Teologia pasterska katolicka dla użytku seminariów duchownych i pasterzów dusz*, Lwów 1874; Kraków 1880², 1887³, 1894⁴. Tu korzystamy z wyd. 2.
- ²³ R. Kamiński, *Historyczne uwarunkowania poglądów pastoralnych arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: „*Studia Płockie*” 5 (1977), s. 48.
- ²⁴ *Skarb kapłana, czyli zbiór głównych rzeczy, jakie kapłan powinien znać, aby uświętobliwić samego siebie i uświętobliwić drugich*, tłum. J. Kwiatkowski, t. 1-2, Kraków 1886.
- ²⁵ Lwów 1913.
- ²⁶ J. Pelczar, *Medycyna pasterska*, Lwów 1900.
- ²⁷ M. Biernacki, *Teologia pasterska według ostatnich decyzji Kongregacji Rzymskich i postanowień Papieskich*, Warszawa-Poznań 1911. Podręcznik ten składa się z trzech części: I. O pasterzowaniu w ogólności (s. 7-20); II. O sakramentach i sakramentaliach (s. 21-270); III. Szczegółowa. O pasterzowaniu kapłańskim (s. 271-336). Taki układ treści podręcznika wskazuje, że większą część miejsca poświęcił on duszpasterstwu liturgicznemu. Pozostałe zakresy posługi pasterskiej zostały znacznie ograniczone, czego najlepszym potwierdzeniem jest fakt, iż głoszeniu Słowa Bożego M. Biernacki poświęcił zaledwie kilka stron (297-304).
- ²⁸ Lwów 1917.
- ²⁹ „Teologia pasterska podaje naukowe wskazówki do sprawowania urzędu pasterskiego. Jest ona odłamem tzw. teologii praktycznej i pozostaje w ścisłym związku z ważniejszymi gałęziami teologii, zarówno historycznej jak systematycznej. (...) podczas gdy moralna teologia obejmuje wszystkie akty życia chrześcijańskiego i ocenia ich wartość w odniesieniu do ostatecznego przeznaczenia, ogranicza się pastoralna tylko do aktów duszpasterskich, a mianowicie w ich odniesieniu do celów duszpa-

- sterskich". Jougan, *Podręcznik teologii pasterskiej*, s.1-2.
- ³⁰ Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej*, s. 37.
- ³¹ K. Dębiński, *Podręcznik praktyczny teologii pasterskiej*, t. 1-2, Warszawa 1914.
- ³² „Teologia pasterska - to ta część praktycznej teologii moralnej, która poucza kapłanów, poświęcających się duszpasterstwu, w jaki sposób obowiązki swe sprawować winni, by dusze, pieczy swej powierzone, do portu szczęśliwości wiecznej doprowadzili”. Z teologii moralnej bierze pastoralna „zasady uznane za najpewniejsze i wcale nie zajmując się udowodnieniem ich gruntowności, wskazuje do jakich poszczególnych wypadków i jak stosować je należy” Tamże, t. 1, s. 1-2.
- ³³ Chodzi tu o takich teologów jak: J. M. Sailer, M. Schenk, E. Berardi, I. Schuch, B. Depeder, G. Frassinetti, A. M. Michelletti; zob. R. Kamiński, *Duszpasterstwo w ujęciu Ks. Karola Dębińskiego (1858-1943)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 7 (1979), s. 304.
- ³⁴ Dębiński, dz. cyt., t. 1, s. 126-135.
- ³⁵ Kamiński, *Historyczne uwarunkowania poglądów pastoralnych arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, s. 55.
- ³⁶ W. Piwowarski, *Formy duszpasterstwa parafialnego w Polsce odrodzonej (1918-1939)*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Willi, Lublin 1980, s. 133.
- ³⁷ P. Czapla, *Ogólne zasady duszpasterstwa*, Włocławek 1919.
- ³⁸ Tamże, s. 13.
- ³⁹ „W pracy niniejszej staraliśmy się (...) naszkicować charakterystyczne rysy osoby kapłana, których się domaga i wiara, i powołanie, i wymogi XX wieku; - podać młodemu klerowi w żywej formie logiczną syntezę reguł życia kapłańskiego, obraz obowiązków istotnych (...); - rozbudzić żarliwość do pracy nad uświęceniem własnym i drugich; - miarkować, kierować gorliwością, dać jej dojrzałość i zwrócić uwagę na grożące jej niebezpieczeństwa (...); - utrwalić w końcu zasadnicze wskazówki otrzymane w seminarium przez podanie dzieł metodycznie i dokładnie opracowanych, które mogą kapłanowi służyć radą i być mu życiową podporą” Tamże, s. 5.
- ⁴⁰ Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej*, s. 38.
- ⁴¹ A. J. Nowowiejski, *Agenda pasterska*, Warszawa 1894; Tenże, *Pastorologia*, Płock 1923.
- ⁴² Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 7.
- ⁴³ Tamże, s. 31; zob. R. Kamiński, *Koncepcja duszpasterstwa arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908-1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, red. bp A. Suski, W. Góralski, T. Żebrowski, Płock 1991, s. 363-365.
- ⁴⁴ Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 382.
- ⁴⁵ Tamże, s. 14-17.
- ⁴⁶ Abp Nowowiejski, *Agenda pasterska*, s. 1; tenże, *Pastorologia*, s. 5.
- ⁴⁷ Tenże, *Pastorologia*, s. 150-163; 395-402.
- ⁴⁸ Zob. Kamiński, *Koncepcja duszpasterstwa arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, s. 370-384.
- ⁴⁹ A. J. Nowowiejski, *Ceremoniał parafialny*, Płock 1892; zob. Kamiński, *Koncepcja duszpasterstwa arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, s. 370-384.
- ⁵⁰ *Nauka pasterzowania*, red. Z. Pilch, t. 1, Kielce 1939; t. 2, Kielce 1947.
- ⁵¹ „Synod nakreślił Polsce program prac nad odrodzeniem duchowym narodu i wezwał ogół polskich duszpasterzy, aby przejęci świętością i nadprzyrodzonym

charakterem swego urzędu, pełnili gorliwie swe obowiązki, zaznajamiali się z najlepszymi metodami duszpasterskiej pracy i przystosowali je do potrzeb miejsca i czasu, kładąc główny nacisk na uświadomienie wiernych w zasadach wiary, na rozwój życia nadprzyrodzonego parafian, na podtrzymanie i pogłębianie moralności w życiu prywatnym, rodzinnym i społecznym oraz na ducha apostołskiego” (uchwała 32). cyt. za: Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej*, s. 39.

⁵² Zob. *Organizacja parafii w Polsce. Pamiętnik kursu duszpasterskiego w Poznaniu*, Poznań 1928; *Sprawy duszpasterskie. Wykłady z kursu duszpasterskiego*, Lwów 1929; *Pamiętnik kursu duszpasterskiego w Krakowie*, Kraków 1929; *Akcja katolicka. Zasady pracy (w diecezji łódzkiej)*, Łódź 1930; *Pamiętnik kursu duszpasterskiego w sprawie sekciarstwa i innowierstwa*, Poznań 1931.

⁵³ *Nauka pasterzowania*, t. 1., s. 4.

⁵⁴ Piwowarski, dz. cyt., s. 134.

⁵⁵ *Nauka pasterzowania*, t. 2, Kielce 1947.

⁵⁶ Szafrąński, *Zarys dziejów teologii pastoralnej*, s. 41.

⁵⁷ F. Mirek, *Elementy społeczne parafii rzymsko-katolickiej. Wstęp do socjologii parafii*, Poznań 1928.

⁵⁸ Tamże, s. 90.

⁵⁹ W. Piwowarski, *Socjologia religii*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Wiek XIX i XX*, red M. Rechowicz, Lublin 1977, t. 3, cz. 2, s. 201.

⁶⁰ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, cz. 1, Lublin 1970, s. 3nn; Piwowarski, *Formy duszpasterstwa parafialnego w Polsce odrodzonej*, s. 136.

⁶¹ Piwowarski, *Formy duszpasterstwa parafialnego w Polsce odrodzonej*, s. 133.